

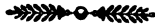
S. AURELI AUGUSTINI

HIPPONENSIS EPISCOPI

DE UTILITATE CREDENDI

AD HONORATUM

Tiber nuns (a).

Contra Manichæos disputat, probatque ipsos sacrilege ac temere in eos invehi, qui catholicæ fidei auctoritatem sequentes, ad mysteriorum intelligentiam sese illius subsidio comparant, dum ea credunt quæ nondum valent animo percipere. Sed imprimis ostendit Vetus Testamentum perperam ab illis hæreticis reprehendi.

CAPUT PRIMUM. — 1. *Quo consilio hæc Honorato scribat. Hæreticus et hæreticis credens, non idem. Operis argumentum. Quomodo per Manichæos Augustinus deceptus evaserit. Manichæorum dictum in sua sectæ desertores.* Si mihi, Honorate, unum atque idem videretur esse, hæreticus, et credens hæreticis homo, tam lingua quam stilo in hac causâ quiescendum mihi esse arbitrarer. Nunc vero cum inter hæc duo plurimum intersit: quandoquidem hæreticus est, ut mea fort opinio, qui alienus temporalis commodi, et maxime gloriæ principatusque sui gratia, falsas ac novas opiniones vel gignit vel sequitur; ille autem qui hujusmodi hominibus credit, homo est imaginatione quadam veritatis ac pietatis illusor: cum hæc ergo ita sint, non putavi apud te silendum esse, quid mihi de inveniendâ ac retinendâ veritate videretur; cujus, ut scis, ab ineunte adolescentia magno amore flagravimus. Sed res est longe remota a vanorum hominum mentibus, qui nimis in hæc corporalia progressi atque lapsi, nihil aliud putant esse, quam quod istis quinque notissimis nuntiis corporis sentiunt; et quas ab his plagas atque imagines acceperunt, eas secum volvunt, etiam cum conantur recedere a sensibus; et ex earum mortifera et fallacissima regula ineffabilia penetralia veritatis rectissime se metiri putant. Nihil est facilius, mi charissime, quam non solum se dicere, sed etiam opinari verum invenisse: sed quam reipsa difficillimum sit, agnosces, ut confido, his litteris meis. Quæ ut tibi prosint, aut certe nihil obsint, omnibusque omnino quorum in manus forte devenerint, et rogavi Deum, et rogo; et spero ita fore, si bene mihi conscius sum, quod ad hunc stylum pio et officioso animo, non vani nominis appetitione ac nugatoriæ ostentationis accessi.

2. Est igitur mihi propositum, ut probem tibi, si possim, quod Manichæi sacrilege ac temere invehantur in eos qui catholicæ fidei auctoritatem sequentes, antequam illud verum, quod pura mente conspicitur, intueri queant, credendo præmuniuntur, et illuminaturo præparantur Deo. Nosti enim, Honorate, non aliam ob causam nos in tales homines incidisse, nisi quod se dicebant, terribili auctoritate separata, mera¹ et simplici ratione eos qui se audire vellent introducturos ad Deum, et errore omni liberaturos. Quid enim me aliud cogebat, annos fere novem, sprete religione quæ mihi puerulo a parentibus insita erat, homines illos sequi ac diligenter audire (b); nisi quod nos superstitione terreri, et fidem nobis apte rationem Imperari dicerent, se autem nullum premere ad fidem, nisi prius discussa et enodata veritate? Quis non his pollicitationibus illiceretur, præsertim adolescentis animus cupidus veri, etiam nonnullorum in schola doctorum hominum disputationibus superbus et garulus: qualem me tunc illi invenerunt, spontentem scilicet quasi amiles fabulas, et ab eis promissum, apertum et sincerum verum tenere atque haurire cupientem? Sed quæ rursus ratio revocabat, ne apud eos penitus hæcerem, ut me in illo gradu quem vocant Auditorum tenerem, ut hujus mundi spem atque negotia non dimitterem; nisi quod ipsos quoque animadvertēbam plus in refellendis aliis disortos et copiosos esse, quam in suis probandis firmos et certos manere? Sed de me quid dicam, qui jam catholicus christianus eram? quæ nunc ubera², post longissimam sitim pene exhaustus atque aridus³, tota aviditate repetivi, eaque alius flens et gemens concussus et expressi, ut id maneret quod mihi sic affecto ad recreationem satis esse posset, et ad spem reducendam

ADMONITIO PP. BENEDICTINORUM.

Ad emendandum librum de Utilitate credendi usi sumus codicibus Mss. Vaticanis quinque, Gallicanis septem, viciorino, Germanensi, Corbejensi, Michaelino, Cisterciensi, Laudunensi majoris Ecclesiæ, et exemplari domini de Marza Tolosatis, variis etiam lectionibus trium Belgicorum per Lovanienses vulgatis, ac tandem editionibus antiquis ac præcipuis.

Comparavimus præterea eas omnes editiones initio Retr. et Confess., t. 1, memoratas. M.

¹ Editi, *mira* Melius aliquot Mss., *mera*.

² In excusis, *qui nunc ubera Ecclesiæ*. At in Mss., *quæ nunc ubera*; ommissa voce, *Ecclesiæ*.

³ Editi, *avidus*. Emendantur a Mss.

(a) Scriptus circiter annum 391.

(b) Vid. lib. 1 Confess. cap. 11, et lib. 5, cap. 14.

vite ac salutis. Quid ergo de me ipso dicam? Tu nondum christianus, qui hortatu meo, cum eos vehementer execrereris, vix adductus es ut audiendi tibi atque explorandi viderentur, qua, quaeso, alia re delectatus es, recordare, obsecro te, nisi magna quaedam presumptione ac pollicitatione rationum? Sed quia diu multumque de imperitorum erroribus latissime ac vehementissime disputabant, quod cuivis mediocriter erudito esse facillimum, sero didici: si quid etiam suorum nobis inserebant, necessitate retinendum, cum alia non occurrerent in quibus acquiesceremus, arbitrabamur. Itaque nobis faciebant quod insidiosius aucupes solent qui viscosos surculos propter aquam defigunt¹, ut sitientes aves decipiant. Obruunt enim, et quoquo modo cooperiunt alias quæ circa sunt aquas, vel inde etiam formidolosis molitionibus deterrent, ut in eorum dolos, non electione, sed inopia decedant.

5. Sed cur non ipse mihi respondeo, quod istæ lautæ ac lepida similitudines atque huiusmodi reprehensiones, in omnes qui aliquid docent, a quovis adversario effundi urbanissime ac dicitissime possunt? Sed ob hoc putavi aliquid tæcè inserendum litteris meis, ut eos admoneam, desinant talibus agere: ut quemadmodum ille ait, separatis nugis locorum communium, res cum re, causa cum causa, ratio cum ratione conligat (*Cicero*). Quare desinant dicere illud, quod in ore habent quasi necessarium, cum eos quisque deseruerit qui diutius audisset, *Lumen per illum transitum fecit*. Vides enim tu, mea maxima cura (nam de illis non nimis æstuo), quam hoc inane et facillimum ad reprehendum cuiusvis esse possit. Itaque hoc discutendum dimitte prudentiæ tuæ. Non enim vereor ne me arbitraris inhabitatum lumine, cum vite hujus mundi eram implicatus, tenebrosam spem gerens, de peccitudine uxoris, de pompa divitiarum, de iuvenitate honorum cæterisque noxiis et perniciosis voluptatibus. Illic enim omnia, quod te non latet, cum studiose illos audirem, cupere et sperare non desistebam. Neque hoc eorum doctrinæ tribuo: fateor enim et illos sedulo monere, ut ista caveantur. Sed moliturne dicere desertum lumine, cum ab his omnibus umbris rerum me averterim, soloque victu ad valetudinem corporis necessario contentus esse docereverim, illustratum autem atque fulgentem fuisse, cum ista diligerem et his involutus teneror, hominis est, ut mihi dicam, minus acute considerantis res, de quibus loqui multum amat. Sed veniamus ad causam, si placet.

CAPUT II. — 4. *Manichæi Vetus Testamentum reprehendunt apud imperitos*. Nam bene nosti quod reprehendentes Manichæi catholicam fidem, et maxime Vetus Testamentum discerpentes et dilaniantes, comere imperitos: qui profecto nesciunt quatenus sint accipienda illa, et quemadmodum hausta utiliter in venas quasi vagientium adhuc animarum medullasque descendant. Et quia sunt ibi quædam quæ

¹ *Eliti, prope aquam. At Mss., propter aquam: eodem sensu.*

subfunderent animo ignaros et negligentes sui, quæ maxima turba est, populariter accusari possunt: defendi autem populariter, propter mysteria quæ his continentur, non a multis admodum possunt. Qui vero pauci hoc facere noverant, non amant propatula et famigerula quædam in disputatione certamina; et ob hoc minime noti sunt, nisi his qui eos instantissime requirunt. De hac igitur Manichæorum temeritate, qua Vetus Testamentum et catholicam fidem reprehendunt, accipe, obsecro, quæ me moveant. Opto autem ac spero te hoc animo accepturum, quo a me dicuntur. Scit autem Deus, cui nota sunt arcana conscientie meæ, nihil me in hoc sermone malitiose agere: sed ut existimo accipiendum esse, veri probandi causa: cui uni rei vivere jam diu statuiamus, et incredibili sollicitudine; ne mihi errare vobiscum facillimum fuerit, iter autem rectum tenere vobiscum sit, ne durius loquar difficillimum. Sed præsumo quod et in hac spe, qua spero vos viam sapientiæ mecum obtenturos, non me deseret ille cui sacratum sum: quem dies noctesque intueri conor; et quoniam propter peccata mea propterque consuetudinem plagis veterosarum opinionum sauciatam oculum animæ gerens, invalidum me esse cognosco, sæpe rogo cum lacrymis. Et quemadmodum post longam cæcitatem ac tenebras luminibus vix apertis, et adhuc lucem patiantibus atque averasando, quam tamen desiderant, recusantibus, præsertim si eis solem istum quispiam conetur ostendere: ita mihi nunc evenit, non neganti esse ineffabile quiddam et singulare animæ bonum quod mente videatur; et me ad contemplandum nondum esse idoneam cum fetu et gemitu contenti. Non me ergo deseret, si nihil fingo, si officio decer, si veritatem amo, si amicitiam diligo, si multam metuo ne fallaris.

CAPUT III. — 5. *Quadruplex scripturas Veteris Testamenti tractandi ratio. Historia et ætiologia in Scripturis. Analogia. Allegoria. Lex non necessaria nisi iis quibus utilis est servitus ac timor. Mystera in veteri Lege velata*. Omnis igitur Scriptura, quæ Testamentum Vetus vocatur, diligenter eam nosse cupientibus quadrifaria traditur; secundum historiam, secundum ætiologiam, secundum analogiam, secundum allegoriam. Ne me ineptum putes, græcis nominibus utentem. Primum quia sic accipi, nec tibi hoc aliter audeo intimare quam accipi. Deinde tu quoque animadvertis, non esse harum rerum apud nos usitata nomina: quæ si fabricassem interpretando, essent profecto ineptior; si autem circumloquerer, minus essent in disserendo expeditus. Id tantum oro credas, quoquo modo errem, nihil a me inflato ac tumido fieri. Secundum historiam ergo traditur, cum docetur quid scriptum, aut quid gestum sit; quid non gestum, sed tantummodo scriptum quasi gestum sit. Secundum ætiologiam, cum ostenditur quid qua de causa vel factum vel dictum sit. Secundum analogiam, cum demonstratur non sibi adversari duo Testaments, Vetus et Novum. Secundum allegoriam, cum docetur non ad litteram esse accipienda quædam quæ scripta

sunt, sed figurate intelligenda.

6. His omnibus modis Dominus noster Jesus Christus et Apostoli uai sunt. Nam de historia illud sumptum est, cum objectum esset, quod die sabbati discipuli ejus spicas evulsissent: *Non legistis, inquit, quod fecit David, cum esuriret, et qui cum eo erant, quomodo intravit in domum Dei, et panes propositionis manducavit, quos non licebat ei manducare, neque eis qui cum eo erant, nisi solum sacerdotibus (Matth. xii, 5, 4)?* Ad ætiologiam vero illud pertinet, quod cum Christus prohibuisset uxorem abjici, nisi fornicationis causa, relatumque esset ab Interrogantibus, Moysen libello dato repudiū permisisse licentiam: *Hoc, inquit, Moyses fecit propter duritiam cordis vestri (Id. xix, 8).* Hic enim causa reddita est cur illud a Moysse pro tempore bene permissum sit; ut hoc quod Christus præcipiebat, alia jam tempora demonstrare videretur. Horum autem temporum vices, atque ordinem mira quadam divinæ providentiæ dispositione digestum atque compositum, longum est explanare.

7. Jam porro analogiam¹, qua utriusque Testamenti congruentia perspicitur, quid ego dicam usos fuisse omnes quorum auctoritati illi cedunt; cum secum ipsi considerare possint, quam multa soleant dicere immissa esse Scripturis divinis a nescio quibus corruptioribus veritatis? Quæ vox mihi semper quidem, etiam cum eos audirem, invalidissima visa est: nec mihi soli, sed etiam tibi (nam bene memini) et notis omnibus, qui paulo majorem diligentiam in judicando habere conabamur, quam turba credentium. Nunc vero posteaquam mihi sunt exposita atque enodata multa, quæ me maxime movebant, ea scilicet in quibus illorum plerumque se jactat, et quo securius sine adversario, eo effusius exsultat oratio; nihil mihi videtur ab eis impudentius dici, vel ut mitius loquar, incertius et imbecillius, quam Scripturas divinas esse corruptas: cum id nullis in tam recentis memoria exstantibus exemplaribus possint convincere. Si enim dicerent eas sibi penitus accipiendas non putasse, quod ab his essent conscriptæ, quos verum scripsisse non arbitrentur; esset utcumque tergiversatio eorum rector, vel error humanior. Hoc enim de illo libro fecerunt, qui Actus Apostolorum inscribitur. Quod eorum consilium, cum mecum ipse pertracto, nequeo satis mirari. Non enim sapientiam hominum in hac re, sed cor mediocre desidero. Tanta enim liber iste habet, quæ similia sicut his quæ accipiunt, ut magnæ stultitiæ mihi videatur, non et hunc accipere, et si quid ibi eos offendit, falsum atque immissum dicere. Aut si talis oratio impudens est, sicut est, cur in Pauli Epistolis, cur in quatuor Evangelii libris ea valere aliquid putant, in quibus hæc scio an multo plura sint proportione, quam in illo libro esse potuerunt, quæ a corruptioribus interjecta credi volunt? Sed nimirum illud est quod mihi videtur, quod peto placidissimo et serenissimo iudicio

¹ In excusis, *analogia*. In Mss. vero, *analogiam*. Refertur ad verbum, *usos*, quod cum accusandi casu non ineleganter jungitur. Sic infra, cap. 8, *ejusmodi in usum fuerunt*.

meum consideres. Nosti enim quod auctoris sui Manichæi personam in Apostolorum numerum inducere molientes, dicunt Spiritum sanctum, quem Dominus discipulis se missurum esse promisit, per ipsum ad nos venisse. Itaque vi illos Actus Apostolorum acciperent, in quibus evidenter adventus sancti Spiritus prædicatur (Act. ii, 2-4), non invenirent quomodo id immisum esse dicerent. Volunt enim nescio quos corruptores divinarum Librorum ante ipsius Manichæi tempora fuisse; corruptis autem illos qui Judæorum legem Evangelio miscere cupiebant. Hoc autem de Spiritu sancto dicere nequeunt, nisi forte divinasse illos asserant, et posuisse in suis libris quod contra futurum aliquando Manichæum, qui Spiritum sanctum per se missum esse diceret, proferretur. Verum de Spiritu sancto alias planius aliquid eloquemur. Nunc ad hoc quod intenderam redeamus.

8. Nam et historiam Veteris Testamenti, et ætiologiam, et analogiam in Novo Testamento inveniri, satis, ut puto, est demonstratum: de allegoria restat ostendere. Ipse Liberator noster in Evangelio allegoria utitur ex Veteri Testamento: *Generatio, inquit, hæc signum querit; et non dabitur ei nisi signum Jonæ prophete. Sicut enim Jonas in ventre ceti tribus diebus et tribus noctibus fuit, sic et Filius hominis tribus diebus et tribus noctibus erit in corde terræ (Matth. xii, 39, 40).* Nam quid ego de apostolo Paulo dicam, qui etiam ipsam Exodi historiam futuræ Christianæ plebis allegoriam fuisse significat ad Corinthios Epistola prima? *Nolo autem vos ignorare, fratres, quia patres nostri omnes sub nube fuerunt, et omnes per mare transierunt, et omnes in Moysen¹ baptizati sunt, in nube et in mari: et omnes eundem cibum spirituales manducaverunt, et omnes eundem potum spirituales biberunt. Bibebant enim de spiritali consequente eos petra²; petra autem erat Christus. Sed non in pluribus eorum complacuit Deo³: prostrati enim sunt in deserto. Hæc autem figuræ nostræ fuerunt, ut non simus cupidii maiorum, sicut et illi concupierunt. Neque idola colamus, sicut quidam ex illis, sicut scriptum est: *Sedit populus manducare et bibere, et surrexerunt ludere. Neque fornicemur, sicut quidam ex illis fornicati sunt, et ceciderunt una die viginti tria milia hominum. Neque tentemus Christum, sicut quidam eorum tentaverunt, et a serpentibus interierunt. Neque murmuremus, sicut quidam ex illis murmuraverunt, et perierunt ab exterminatore. Omnia autem ista in figura contingebant illis. Scripta autem sunt ad correptionem nostram, in quas fines sæculorum devenerunt (I Cor. x, 1-11).* Est item apud Apostolum allegoria quædam, sane ad causam maxime pertinens, ideo quod ipsi eam in disputando præferre atque ostentare consueverunt. Item enim Paulus dicit ad Galatas: *Scriptum est enim quod Abraham duos filios habuit; unum de ancilla, et unum de libera: sed is quidem qui de ancilla, secundum carnem**

¹ Editi, in Moysen. At Mss. juxta græcum, in Moysen. Sic infra consentientes græci veteres libri habent, *Bibebant enim; ubi editi, Bibebant autem.*

² In Mss., *prosequente eos petra.*

³ Editi, *benignitati Deo.* At Mss., *complacuit.*

naus est; qui autem de libera, per promissionem: quæ sunt per allegoriam dicta. Nam hæc sunt duo Testamenta; unum quidem de monte Sina in servitute generata, quod est Agar. Sina enim mons est in Arabia, qui confinis ei suæ nunc est Jerusalem, et servit cum filiis suis. Quæ autem sursum est Jerusalem, libera est, quæ est mater omnium nostrum (Galat. iv, 22-26).

9. Illic igitur illi homines nimium mali, dum frustrare Legem conantur, eas Scripturas approbare nos cogunt. Attendunt enim quod dictum est, in servitute esse eos qui sub Lege sunt, et id ultimum præ cæteris ventilant: *Evacuati estis a Christo, qui in lege justificamini; a gratia excidistis* (Id. v, 4). Nos hæc omnia vera esse concedimus, nec illam legem necessariam esse dicimus, nisi eis quibus est adhuc utilis servitus: ideoque utiliter esse latam, quod homines qui revocari a peccatis ratione non poterant, tali lege coercendi erant, pœnarum scilicet istarum quæ videri ab stultis possunt, minus atque terroribus; a quibus gratia Christi cum liberat, non legem illam damnat, sed aliquando nos obtemperare suæ charitati, non servire timori Legis, invitat. Ipsa est gratia, id est, beneficium quod non intelligunt sibi venisse divinitus, qui adhuc esse cupiunt sub vinculis Legis. Quos merito Paulus objurgat tanquam infideles, quia a servitute, cui certo tempore justissima Dei dispositione subjecti erant, jam per Dominum nostrum Jesum se liberatos esse non credunt. Hinc est illud ejusdem apostoli: *Lex enim pædagogus noster erat in Christo* (Id. iii, 24). Ille igitur pædagogum dedit hominibus quem timerent, qui magistrum postea quem diligerent. In quibus tamen Legis præceptis atque mandatis, quibus nunc Christianos uti fas non est, quale vel sabbatum est, vel circumcisio, vel sacrificia, et si quid hujusmodi est, tanta mysteria continentur, ut omnis pius intelligat nihil esse perniciosius, quam quidquid ibi est accipi ad litteram, id est, ad verbum; nihil autem salubrius, quam spiritu revelari. Inde est: *Littera occidit, spiritus autem vivificat* (a). Inde est: *Idipsum velamen in lectione Veteris Testamenti manet, quod non revelatur, quoniam in Christo evacuatur*. Evacuatur namque in Christo, non Vetus Testamentum, sed velamen ejus; ut per Christum intelligatur, et quasi denudetur, quod sine Christo obscurum atque inopertum est. Statim quippe idem apostolus subjicit: *Cum autem transieris ad Christum; auferetur velamen* (II Cor. iii, 6, 14, 16). Non enim ait, Auferetur Lex; aut, Testamentum Vetus. Non igitur per Domini gratiam, tanquam inutilia ibi tegeantur, ablata sunt; sed tegmen potius, quo utilia tegebantur. Hoc modo agitur cum iis, qui studiose ac pie, non turbide atque improbe, Scripturarum illarum sensum requirunt, demonstratorque sedulo et ordo rerum, et causæ factorum atque dicatorum, et Veteris Testamenti ad Novum tanta congruentia, ut apex nullus, qui non consonet, relinquatur; et figurarum tanta secreta, ut omnia quæ interpretando eruuntur, micros esse co-

(a) I Retr., esp. 14, n. 1.

gant fateri, qui hæc volunt ante condemnare, quam discere.

CAPUT IV. — 10. *Triplex error legentium*. Sed ut, omissa interim altitudine scientiæ, sic agam tecum, quomodo agendum arbitror cum familiari meo; id est, sicut ego possum, non sicut doctissimos viros posse miratus sum: tria genera sunt erroris, quibus homines errant, cum aliquid legunt. De singulis dicam. Primum genus est, in quo id quod falsum est verum putatur, cum aliud qui scripsit putaverit. Alterum est, quamvis non tam late patens, non tamen minus noxium, cum id quod falsum est verum putatur, id tamen putatur quod etiam ille qui scripsit putavit. Tertium est, cum ex alieno scripto intelligitur aliquid veri, cum hoc ille qui scripsit non intellexerit. In quo genere non parum est utilitatis, imo si diligentius consideres, totus legendi fructus est integer. Primi generis exemplum est, ut si quisquam, verbi gratia, dicat et credat Rhodamantum apud inferos audire ac judicare causas mortuorum, eo quod Maronis in carmine id legerit (*Aeneid. lib. 6, vers. 566-569*). Illic enim errat duobus modis; quod et rem non credendam credit, neque id putandum est credidisse ille quem legit. Alterum genus animadverti sic potest: si quis, quia Lucretius animam ex atomis esse scribit, eamque post mortem in easdem atomos solvi atque interire, id verum ac sibi credendum arbitretur. Nam et hic non minus miser est, si de re tanta id quod falsum est pro certo sibi persuasit; quamquam id Lucretius, cujus libris deceptus est, opinatus sit. Quid enim huic prodest de auctoris sententia certum esse, quando sibi cum non per quem non erraret¹, ac cum quo erraret, elegerit? Tertio generi est illud accommodatum: si quis Epicurum, lecto ejus in libris aliquo loco ubi continentiam laudat, in virtute illum summum bonum posuisse asseveret, et ideo non esse culpandum. Huic etiam quid obest error Epicuri, si summum bonum hominis voluptatem ille corporis credit; cum iste non se dederit tam turpi noxiæque sententiæ, neque ob aliam causam ei placeat Epicurus, nisi quod eum sensisse non putat, quod sentire non oportet? Illic error non modo humanus est, sed sæpe etiam homine dignissimus. Quid enim, si mihi de aliquo quem diligerem nuntiaretur quod sibi, cum esset barbatus, pueritiam atque infantiam ita placere multis audientibus dixerit, ut etiam juraverit se similiter velle vivere, idque ita mihi probaretur, ut impudenter negarem? num reprehendendus viderer, si eum existimarem, cum hoc diceret, significare voluisse, sibi placere innocentiam, et ab eis quibus hominum genus involveretur cupiditatibus animum alienum, et ex eo illum magis magisque diligerem, quam antea diligebam; etiamsi fortasse ille in puerorum ætatibus libertatem quamdam in ludendo et cibando atque ignavum otium stultus adamasset? Fac enim eum esse defunctum postquam hoc mihi nuntiatum est, nec interrogari a me potuisse quidquam, ut aperiret senten-

¹ Hic, in ante editis omissa erat particula negans.

tiam eam; cœcœne quiesquam tam improbus qui nihil succenseret, cum hominis laudarem propositum et voluntatem per ista ipsa verba quæ acceperam? Quid, quod etiam justus rerum estimator non dubitaret fortasse laudare opinionem ac voluntatem meam, cum et innocentia mihi placeret, et homo de homine in re dubia bene potius existimarem, cum etiam male liceret?

CAPUT V. — 11. *Tres scripturarum quarumque differentiam. Ecclesia catholica erroris secundum ullum modum ex prædictis redargui non potest in Veteris Testamenti lectione.* Quæ cum ita sint, audi etiam eandem scripturarum totidem conditiones et differentias. Nam necesse est totidem occurrant. Aut enim utiliter scripsit quispiam, et non utiliter ab aliquo intelligitur: aut utrumque inutiliter fit: aut utiliter intelligit lector, cum ille contra, qui legitur, scripserit. Horum trium primum non improbo, ultimum non curo. Nam neque possum reprehendere hominem qui nulla sua culpa male intellectus est; nec moleste habere quemquam legi, qui verum non viderit, cum obesse legentibus nihil videam. Unum igitur genus est probatissimum, et quasi purgatissimum, cum et bona scripta sunt, et in bonam partem accipiuntur a legentibus. Id quoque tamen adhuc in duo dividitur; non enim penitus excludit errorem. Nam evenit plerumque, ut cum bene senserit scriptor, bene etiam lector sentiat; sed aliud quam ille, et sæpe melius, sæpe infœcius, utiliter tamen. Cum autem et hoc sentimus quod ille quem legimus, et id est vitæ bene agenda accommodatissimum, cupidatissime sese habet veritas, nec aliunde aperitur falsitatis locus. Quod genus cum de rebus obscurissimis lectio est, rarissimum omnino est; neque id, mea sententia, liquido sciri, sed tantummodo credi potest. Quibus enim argumentis absque val mortui hominis voluntatem ita colligam, ut de illa jurare possim; cum etiam si præsens interrogaretur, multa esse possent, quæ, si malus non esset, officiosissime abconderet? Illud autem nihil ad rem cognoscendam valere arbitror, qualis fuerit ille qui scripsit: honestissime tamen bonus creditur, cuius litteris generi humano posteritatiq; consultum est.

12. *Quamvrem vellem mihi isti dicerent, in quo genere ponant Ecclesiæ catholicæ, quem putant, errorem.* Si in primo, grave omnino crimen: sed defensionem longinquam non requirit; satis est enim negare ita nos intelligere, ut illi, cum invehantur, existimant. Si in secundo, non minus grave est: sed eadem voce refellentur. Si in tertio, nullum crimen est. At, ac deinde Scripturas ipsas considera. Quid enim libris objiciunt Veteris, quod dicitur, Testamenti? Nam quidam quod boni sunt, sed male intelliguntur a nobis? At eos ipsi non accipiunt. An quia nec boni sunt, nec bene accipiuntur? At hoc superior defensio satis expugnat. An illud dicant: Quamvis bene a vobis accipiuntur, mali sunt tamen? Quid est aliud vivos, cum quibus res agitur, adversarios absolvere,

¹ Lov., *malediceret*. Melius Fr. et Mss., *male liceret*: *supple, existimare*.

SANCT. AUGUST. VIII.

atque olim mortuos, cum quibus nulla contentio est, accusare? Ego quidem illos viros et omnia utiliter memoriam mandasse, et magnos ac divinos fuisse, et illam legem Dei jussu ac voluntate promulgatam esse et conditam credo: et id, quanquam perpauca ejus generis librorum sciam, persuadere tamen facile possum, si mihi æquus et minime pertinax animus adhibeatur; atque id faciam, cum copia nobis data fuerit benevolarum aurium ac mentis tuæ: sed hoc cum poterō; nunc autem nonne mihi satis est, quoquo modo se ista res habeat, deceptum non fuisse?

CAPUT VI. — 13. *De Scripturis non credendum expositoribus earum inimicis.* Testor, honorate, conscientiam meam, et puris animis inhabitantem Deum, nihil me existimare prudentius, castius, religiosius, quam sunt illæ Scripturæ omnes, quas Testamenti Veteris nomine catholica Ecclesia retinet. Miraris, novi. Non enim dissimulare possum, longe aliter nobis fuisse persuasum. Sed nihil est profecto temeritatis plenius (quæ nobis tunc pueris inerat), quam quorumque librorum expositores deserere, qui eos se tenere ac discipulis tradere posse profitentur, et eorum sententiam requirere ab his qui conditoribus illorum atque auctoribus acerbissimum, necio qua cogente causa, bellum indixerunt. Quis enim sibi unquam libros Aristotelis reconditos et obscuros ab ejus inimico exponendos putavit; ut de his loquar disciplinis, in quibus lector fortasse sine sacrilegio labi potest? Quis denique geometricas litteras Archimedis legere, magistro Epicuro, aut discere voluit; contra quas ille multum pertinaciter, nihil eorum, quantum arbitror, intelligens, diserebat? An istæ Scripturæ Legis planissimæ sunt, in quas isti quasi vulgo expositas impetum faciunt frustra et inaniter? Qui mihi similes videntur illi mulierculæ, quam iidem ipsi solent deridere, quæ irata quod ei sol iste laudaretur, et a manichæa quadam femina colendas commendaretur, ut erat religiose simplex, conceita exsilivit, et eum locum quem sol per fenestram illustraverat, crebro pede percutiens, Ecce solem domumque tuam calco, clamare cœpit: stulte omnino atque muliebriter; quis negat? Sed nonne tibi tales videntur isti, qui ea quæ non intelligunt, aut cur, aut omnino qualia sunt, quamvis jacentibus similia, subdilia tamen intelligentibus atque divina, magno impetu orationis maledictique lacerantes, quia eis imperiti plaudunt, aliquid se proficere existimant? Quidquid est, mihi crede, in Scripturis illis, altum et divinum est: inest omnino veritas, et reficiendis instaurandisque animis accommodatissima disciplina; et plane ita modificata, ut nemo inde haurire non possit quod sibi satis est, si modo ad hauriendum devote ac pie, ut vera religio poscit, accedat. Quod ut tibi probem, multis rationibus et longiore oratione opus est. Agendum enim tecum prius est, ut auctores ipsos non oderis, deinde ut ames: et hoc agendum quovis alio modo potius, quam exponendis eorum sententiis et litteris. Propterea quia si Virgilium odissemus, imo si non eum, priusquam

(Trois)

Intellectus esset, ~~maiorum~~ nostrorum commendatione diligere, nunquam nobis satis fieret de illis ejus quæstionibus innumerabilibus, quibus grammatici agitari et perturbari solent: nec audiremus libenter, qui cum ejus laude illas expediret; sed ei faveremus, qui per eas illum errasse ac delirasse conaretur ostendere. Nunc vero cum eas multi ac varie pro suo quisque captu aperire conentur, his potissimum plauditur, per quorum expositionem melior invenitur poëta, qui non solum nihil peccasse, sed nihil non laudabiliter cecidisse, ab eis etiam qui illum non intelligunt, creditur. Itaque in quæstioncula magistro deficienti, et quid respondeat non habenti, succensemus potius, quam illum mutum vitio Maronis putamus. Jam si ad defensionem suam peccatum tanti auctoris asserere voluerit, vix apud eum discipuli, vel datis mercedibus, remanebunt. Quantum erat ut similem benevolentiam præberemus eis, per quos locutum esse Spiritum sanctum tam diuturna vetustate firmatum est? Sed scilicet intelligentissimi adolescentes, et miri rationum exploratores, non evolutis saltem illis Litteris, non quæsitis magistris, non aliquantum nostra tarditate accusata, non denique vel medicæ corde concesso eis qui ejusmodi Litteras per totum orbem tam longo tempore legi, custodiri, tractarique voluerunt; nihil apud illos credendum putavimus, eorum qui istis inimici infestique sunt voce commoti, apud quos falsa pollicitatione rationis inaudita millia fabularum credere et colere cogemur.

CAPUT VII. — 14. *Quærenda vera religio. In eis quærenda qui excellunt, famæ celebritate et omnium occupatione populorum. Objectari frustra, apud paucos esse veritatem, nec quærendam in multitudine Catholicorum. Temere visum Honorato, absurda quædam tradi in catholica religione. A religione quærenda apud Catholicos nihil prohibebat. Cum inquiritur vera religio, sumendum exordium a catholica Ecclesia. Sed nunc quod institui peragam, si possum, et sic apud te agam, ut fidem catholicam non interim aperiarn, sed ad scrutanda ejus magna mysteria, eis quorum animæ sibi curæ sunt, spem divini fructus et inveniendæ veritatis ostendam. Nemo dubitat cum qui veram religionem requirit, aut jam credere immortalem esse animam cui prosit illa religio, aut etiam idipsum in eadem religione velle invenire. Animæ igitur causa omnis religio: nam corporis natura quoquo modo se habeat, nullam curam ac sollicitudinem incutit ei, præsertim post mortem, cujus anima tenuerit quo beata sit. Animæ igitur causa vel solius vel maxime vera, si qua est, religio constituta est. Hæc autem anima, video quam ob causam, et obscurissimum esse confiteor, errat tamen ac stulta est, ut videmus, donec adipiscatur percipiatque sapientiam, et fortasse ipsa est vera religio. Num te ad fabulas mitto? num aliquid cogo te temere credere? Animam nostram dico errore ac stultitia irretitam et demersam, vlam, si qua est, quærere veritatis. Si hoc in te non est, da veniam, et participare mecum, quæro, sapien-*

tiam tuam: sin id quod dico agnoscis in te, simul, obsecro, quæramus verum.

15. Puta nos adhuc neminem audisse ejuspiam religionis insimulatorem. Ecce res nova est a nobis negotiumque susceptum. Quærendi sunt, credo, hujus rei, si ulla est¹, professores. Fac nos reperisse alios aliud opinantes, et diversitate opinionum ad se quemque trahere cupientes; sed inter hos excellere famæ interim celebritate quosdam, atque omnium pene occupatione populorum. Utrum isti verum teneant, magna quæstio est: sed nonne prius sunt explorandi, ut quamdiu erramus, si quidem homines sumus, cum ipso genere humano errare videamur?

16. At enim apud paucos quosdam est veritas. Scis ergo jam quæ sit, si scis apud quos sit. Nonne dixeram paulo ante, ut quasi rudes quæreremus? Sed si ex ipsa vi veritatis paucos eam tenere conjectas, qui vero sint, nescis; quid si ita pauci sunt qui verum sciunt, ut auctoritate sua multitudinem teneant, unde se in illa secreta expedire et quasi eliquare paucitas possit? Nonne videmus quam pauci summam eloquentiam consequantur, cum per totum orbem rhetorum scholæ adolescentium gregibus perstreant? Numquidnam imperitorum perterriti multitudine, quicumque boni oratores evadere volunt, Cæcili sibi potius, aut Erucii orationibus, quam Tullianis navandam operam existimant? Hæc appetunt omnes, quæ majorum auctoritate firmata sunt. Eadem imperitorum turbæ discere moliantur, quæ a paucis doctis discenda recepta sunt: assequuntur autem perpauca, agunt pauciores, clarescunt paucissimi. Quid, si tale quiddam est vera religio? Quid, si multitudo imperitorum frequentat ecclesias, sed nullum argumentum est, ideo neminem illis mysteriis factum esse perfectum? Et tamen si tam pauci studerent eloquentiæ, quam pauci sunt eloquentes, nunquam nos parentes nostri magistris talibus commendandos putarent. Cum igitur ad hæc studia nos multitudo invitaverit, quæ imperitorum parte copiosa est, ut id quod pauci adipisci possunt adamaremus; cur nobis esse similem in religione nolumus causam, quam cum magno animæ discrimine fortasse contemnimus? Si enim verissimus et sincerissimus Dei cultus, quamvis sit apud paucos, apud eos tamen est quibus multitudo, quanquam cupiditatibus involuta et a puritate intelligentiæ remota, consentit; quod fieri posse quis dubitet? quæro, si quis temeritatem vecordiamque nostram arguat, quod non apud ejus magistros eam diligenter investigamus, cujus inveniendæ nobis magna cura inest, quid respondere possimus? Deteruit me multitudo? Cur ab studio artium liberalium, vix huic præsentis vitæ aliquid commodi afferentium; cur ab inquirenda pecunia; cur ab honore adipiscendo; cur denique a comparanda et retinenda bona valetudine, postremo cur ab ipsa beatæ vitæ appetitione; cum his omnes occupentur, pauci excellent, nulla deterruit multitudo?

¹ sola editio Lovaniensium, si nulla est. Verducæ.

17. At absurda ibi dici videbantur. Quibus asserentibus? Nempe inimicis, qualibet causa, qualibet ratione, non enim hoc nunc queritur, tamen inimicis. Cum legerem, per me ipse cognovi. Itane est? Nulla imbutus poetica disciplina Terentianum Maurum sine magistro attingere non auderes; Asper, Cornutus, Donatus et alii innumerabiles requiruntur, ut quilibet poeta possit intelligi, cujus carmina et theatri plausus videntur captare: tu in eos Libros, qui quoquo modo se habeant, sancti tamen divinarumque rerum pleni, prope totius generis humani confessione diffamantur, sine duce irrui, et de his sine præceptore audes ferre sententiam; nec si tibi aliqua occurrunt quæ videantur absurda, tarditatem tuam et putrefactum tabe Iujus mundi animum, qualis omnium stultorum est, accusas potius, quam eos qui fortasse a talibus intelligi nequeunt! Quereres aliquem piûm simul et doctum, vel qui talis esse multis consentientibus diceretur, cujus et præceptis melior et doctrina peritior fieres. Non facile reperiebatur? Cum labore investigaretur. Decrat in ea terra quam incolebas? Quæ causa utilius cogeret peregrinari? In continenti prorsus latebat, aut non erat? Navigaretur. Si in propinquo trans mare non inveniebatur, progredere usque ad illas terras, in quibus ea quæ illis Libris continentur, gesta esse dicuntur. Quid tale fecimus, Honorate? Et tamen religionem fortasse sanctissimam (adhuc enim quasi dubitandum sit loquor), cujus opinio totum jam terrarum orbem occupavit, miserimi pueri pro nostro arbitrio iudicioque damnavimus. Quid, si illa quæ nonnullos imperitos in eisdem Scripturis videntur offendere, eo sunt ita posita, ut cum res abhorrentes a sensu qualicumque hominum, nedum prudentium atque sanctorum, legerentur, secretam significationem multo studiosius quaereremus? Nonne cernis, ut Catamitum Bucolicorum¹, cui pastor durus effluxit, conentur homines interpretari, et Alexim puerum, in quem Plato etiam carmen amatorium fecisse dicitur, nescio quid magnum significare, sed imperitorum iudicium fugere asserunt; cum sine ullo sacrilegio poeta uberimus videri possit libidinosas cantiunculas edidisse?

18. Sed revera revocabat nos atque prohibebat a quaerendo, aut alicujus legis sanctio, aut adersantium potentia, aut sacratorum² persona vilis, aut fama turpis, aut institutionis novitas, aut occulta professio? Nihil horum est. Omnia divina et humana jura permittunt quaerere catholicam fidem; tenere autem et colere, per humanum certe jus licet, si de divino quamdiu erramus, incertum est: nemo imbecillitatem nostram terret inimicus (quanquam veritas atque animæ salus si diligenter quaerita, ubi tutissime licet, inventa non fuerit, cum quovis discrimine quaeri debeat); omnium dignitatum et potestatum gradus, huic

¹ Editi, *Catamitum Bucolicum*. At Mss., *Catamitum Bucolicorum*. Catamitus hic, quo nomine puer meritorius vocatur, intelligendus est se Alexis puer, de quo Virgilius in *Bucolicis*, Eclog. 2.

² Unus Michaelius codex, *sectatorum*.

divino cultui devotissime inserviunt; honestissimum est religionis nomen, et præclarissimum. Quid impedit tandem perscrutari atque discutere pia et sedula investigatione, utrum hic sit illud quod sincerissime nosse et custodire paucos necesse est, etiamsi omnium in id gentium voluntas favorque conspiret?

19. Quæ cum ita sint, fac nos, ut dixi, nunc primum quaerere cuius religioni animas nostras purgandas instaurandasque tradamus: procul dubio a catholica Ecclesia sumendum exordium. Plures enim jam Christiani sunt, quam si Judæi simulacrorum cultoribus adjungantur. Eorundem autem Christianorum, cum sint hæreses plures, atque omnes se catholicos velint videri, aliosque præter se hæreticos nominant, una est Ecclesia, ut omnes concedunt; si totum orbem consideres, refertur multitudine; ut autem qui noverunt affirmant, etiam veritate sincerior cæteris omnibus. Sed de veritate alia quaestio est: quod autem quaerentibus satis est, una est Catholica, cui hæreses aliæ diversa nomina imponunt, cum ipsæ singulæ propriis vocabulis, quæ negare non audeant, appellentur. Ex quo intelligi datur, iudicantibus arbitris quos nulla impedit gratia, cui sit¹ catholicum nomen, ad quod omnes ambiunt, tribuendum. Sed ne id loquacissime aut superfluo quispiam disserendum putet, una est certe, in qua ipsæ quodam modo etiam humanæ leges christianæ sunt. Nullum ego hinc præjudicium fieri volo, sed exordium quaerendi opportunissimum iudico. Non enim metuendum est ne verus Dei cultus nullo proprio robore innixus, ab eis quos fulcire debeat, fulciendus esse videatur: sed certe perfectæ felicitatis est, si potuerit ibi verum inveniri, ubi et inquisitio ejus et retentio securissima est: si non potuerit, tum demum alio, quocumque periculo, adeundum atque rimandum.

CAPUT VIII. — 20. *Qua Augustinus via venerit ad catholicam religionem.* His igitur constitutis, quæ, ut opinor, ita justa sunt, ut obtinere apud te istam causam quovis adversario debeam, edam tibi, ut possum, cujusmodi viam usus fuerim, cum eo animo quaerere veram religionem, quo nunc exposui esse quaerendam. Ut enim vobis trans mare abscessi, jam cunctabundus atque hæsitans, quid mihi tenendum, quid dimitendum esset: quæ mihi cunctatio in dies major oboriebatur, ex quo illum hominem (a), cujus nobis adventus, ut nosti, ad explicanda omnia quæ nos movebant, quasi de cælo promittebatur, audivi; eumque, excepta quadam eloquentiâ, talem quales cæteros esse cognovi: rationem ipse mecum habui magnamque deliberationem jam in Italia constitutus, non utrum manerem in illa secta, in quam me incidisse sentiebat, sed quoniam modo verum inveniendum esset, in cujus amorem suspiria mea nulli mellus quam tibi nota sunt. Saepe mihi videbatur non posse inveniri, magnique fluctus cogitationum mearum in Academicorum suffragium ferebantur.

¹ Nonnulli Mss., *quod ei sit*.

(a) Faustum, ex lib. 5 *Confess.*, cap. 6.

Sæpe rursus intuens, quantum poteram, mentem humanam tam vivacem, tam sagacem, tam perspicacem, non putabam latere veritatem, nisi quod in ea quaerendi modus lateret, eundemque ipsam modum ab aliqua divina auctoritate esse sumendum. Restabat quaerere quænam illa esset auctoritas, cum in tantis dissensionibus se quisque illam traditurum polliceretur. Occurrebat igitur inexplicabilis silva, cui demum inseri multum pigebat: atque inter hæc sine ulla requie, cupiditate reperiendi veri animus agitabatur. Dissuebam me tamen magis magisque ab istis, quos jam deserere proposueram. Restabat autem aliud nihil in tantis periculis, quam ut divinam providentiam lacrymosis et miserabilibus vocibus, ut opem mihi ferret, deprecarer. Atque id sedulo faciebam: et jam fere mo commoverant nonnullæ disputationes Mediolanensis episcopi (a), ut non sine spe aliqua de ipso Vetere Testamento multa quaerere cuperem, quæ, ut scis, male nobis commendata execrabamur. Deceveramque tamdiu esso catechumenus in Ecclesia, cui traditus a parentibus erant, donec aut invenirem quod vellem, aut mihi persuaderem non esse quaerendum. Opportunissimum ergo me ac valde docilem tunc invenire posset, si fuisset qui posset docere. Hæc ergo modo et simili animæ tuæ cura si dlu te quoque affectum vides, et si jam satis tibi jactatus videris, sinemque hujusmodi laboribus vis imponere; sequere viam catholicæ disciplinæ, quæ ab ipso Christo per Apostolos ad nos usque manavit, et ab hinc ad posteros manatura est.

CAPUT IX. — 21. *Catholica Ecclesia venientibus præcipit fidem; hæretici promittunt rationem. Nihil vitii esse in fide, atque inter credentem et credulum (quod nomen culpæ datur) plurimum interesse. Ridiculum, inquit, istud est, cum omnes hanc se profiteantur tenere, ac docere. Profltentur hoc omnes hæretici, negare non possunt; sed ita ut eis quos illectant, rationem se de obscurissimis rebus pollicentur reddituros: eoque Catholicam maxime criminantur, quod illis qui ad eam veniunt præcipitur ut credant; se autem non jugum credendi imponere, sed docendi fontem aperire gloriantur. Quid, inquit, dici potuit, quod ad eorum laudem magis pertineret? Non ita est. Hoc enim faciunt nullo robore præditi, sed ut aliquam conciliant multitudinem nomine rationis: qua promissa naturaliter anima gaudet humana, nec vires suas valetudinemque considerans, sanorum escas appetendo, quæ male committuntur nisi valentibus, irrui in venena fallentium. Nam vera religio, nisi credantur ea quæ quisque p̄stet, si se bene gesserit dignusque fuerit, assequatur atque percipiat, et omnino sine quodam gravi auctoritatis imperio iniri recte nullo pacto potest.*

22. Sed quaeris fortasse vel de hoc ipso aliquam

¹ Editio Loy. omittit, si; cujus loco Fr. et Mss. habent, ut.

² Omnes Mss., maxime pertinet.

³ Editi, percipiat, omnino sine; omisso, et, quod restantur ex Mss.

(a) Ambrosii. Vid. lib. 3 confess., capp. 13, 14.

accipere rationem, qua tibi persuadeatur, non prius ratione quam fide te esse docendum. Quod facile potest, si modo æquum te præbeas. Sed ut commode fiat, volo quasi respondeas interroganti: et primo dicas mihi, quare tibi videatur non esse credendum. Quod ipsa, inquit, credulitas, a qua creduli nominantur, vitium quoddam mihi videtur esse: alioquin hoc nomen non pro convicio objectare soleremus. Nam si suspiciosus in vitio est, eo quod non compta suspicatur; quanto magis credulus, qui hoc a suspicioso differt, quod ille incognitis aliquam, ista nullam tribuit dubitationem. Interim accipio hanc opinionem ac distinctionem. Sed scis etiam curiosum non nos solere appellare sine convicio; studiosum vero etiam cum laude. Quamobrem attende, si placeat, etiam inter hæc duo quid tibi distare videatur. Id certe respondes, quod quamvis uterque agatur magna cupiditate noscendi, curiosus tamen ea requirit quæ nihil ad se attinent; studiosus autem contra, quæ ad sese attinent requirit. Sed quia non negamus ad hominem pertinere conjugem ac liberos et eorum salutem; si quispiam peregre positus, quemadmodum valeant ac sese agant sua conjux ac liberi, omnes advenientes sedulo percontetur, magna utique ducitur cupiditate noscendi: et tamen hunc studiosum non vocamus, qui et magnopere scire vult, et ea quæ ad se maxime pertinent. Quare jam intelligis eo vacillare istam definitionem studiosi, quod omnis quidem studiosus ea nosse vult quæ ad se pertinent, non tamen omnis qui id agit studiosus vocandus est; sed is qui ea quæ ad animum nutriendum liberaliter atque ornandum pertinent, impensissime requirit: tamen studentem recte appellamus¹, præsertim ad dentes quid studeat audire. Nam etiam suorum studiosum possumus appellare, si suos tantum diligit: non tamen adjunctione nulla, communi nomine studiosorum dignum putamus. Audiendi autem cupidum quemadmodum se sui haberent, non appellarem studiosum audiendi, nisi gaudens fama bona id ipsum sæpe vellet audire: studentem vero, etiamsi semel. Refer nunc animum ad curiosum, et dic mihi, utrum si quis fabellam libenter audiret, nihil sibi omnino profuturam, id est, rerum ad se non pertinentium; neque id odiose² atque crebro, sed rarissime ac modestissime, vel in convivio, vel in aliquo circulo, ulloque consessu; videretur tibi curiosus? Non opinor: sed certe habens illius rei curam, quam libenter audiret, profecto videretur. Quapropter etiam curiosi definitio ea regula, qua studiosi, emendanda est. Vide igitur utrum et illa superiora emendanda sint. Cur enim non et suspiciosi nomine indignus sit, qui aliquando aliquid suspicatur; et creduli, qui aliquando aliquid credit? Itaque ut inter studentem alicujus rei et omnino studiosum, rursusque inter curam habentem atque curiosum: ita inter credentem et credulum plurimum interest.

¹ Editi vitiose ferebant, impensissime requirit, eum studentem recte appellamus. Emendantur ex Mss.

² Quædam Mss., otiose.

CAPUT X.— 23. Turpe non esse credere in religione. Rationi percipiendæ idonei perpauci: via ad religionem tutior et tenenda ab omnibus, fides. Sed nunc vide, inquis, utrum in religione credere debeamus. Neque enim si concedimus aliud esse credere, aliud credulum esse, sequitur ut nulla culpa sit in religionibus credere. Quid enim, si et credere et credulum esse vitiosum est, quemadmodum et ebrium et ebriosam esse? quod qui certum existimat, nullum mihi habere posse amicum videtur. Si enim turpe est aliquid credere, aut turpiter facit qui amico credit, aut nihil amico credens quomodo amicum vel ipsum vel se appellat non video. Illic fortasse dicas: Concedo aliquid aliquando esse credendum; nunc expedi quomodo in religione turpe non sit credere, antequam scire. Faciam, si potero. Quocirca ex te quero quid existimes in graviore culpa esse, religionem tradere indigno, an id quod ab eis qui illam tradunt dicitur, credere. Si quem dicam indignum, non intelligis: eum dico, qui flecto pectore accedit. Concedis, ut arbitror, magis culpandam esse, tali homini pandere si qua sunt sancta secreta, quam religiosus viris de ipsa religione aliquid affirmantibus credere. Neque enim te aliud respondere decuerit. Quare nunc fac putes eum adesse, qui tibi religionem sit traditurus: quoniam modo illi fidem facturus es, vero animo te accedere, neque quidquam in te, quod ad hanc rem attinet, doli atque simulationis esse? Dices, bona tua conscientia nihil te fingere, quantum poteris id ipsum asserens verbis, sed tamen verbis. Non enim animi tui latebras, ita ut intime sciaris, homo homini aperire possis¹. At ille si dixerit, Ecce credo tibi; sed nonne est æquius ut etiam tu credas mihi, cum tu beneficium, si aliquid veri teneo, sis accepturus, daturus ego? quid respondebis, nisi esse credendum?

24. Sed, inquis, nonne erat melius, rationem mihi rodderes², ut ea quocumque me duceret, sine ulla sequerer temeritate? Erat fortasse: sed cum res tanta sit, ut Deus tibi ratione cognoscendus sit, omnemne putas idoneos esse percipiendis rationibus, quibus ad divinam intelligentiam mens ducitur humana, an plures, an paucos? Paucos, ais, existimo. Horumne in numero esse te credis? Non est meum, inquis, hoc respondere. Illius ergo putas, etiam hoc tibi credere: quod quidem facit. Tu tantum memento, jam eum bis credidisse tibi incerta sticenti; te illi religiose admonenti ne semel quidem velle credere. Verum fac ita esse, et vero animo te ad accipiendam religionem accedere, et ita paucorum te esse hominum, ut rationes quibus ad certam cognitionem vis divina perducitur, capere possis: quid, cæteris hominibus, qui tam sereno ingenio præditi non sunt, negandam religionem putas? An eos pedetentim quibusdam gradibus ad illa summa penetralia esse ducendos? Vides plane quid sit religiosus. Neque enim tibi quivis homo in rei tante

aviditate ullo modo descendendus aut respiciendus videri potest. Sed nonne censes, nisi primo credat se ad id quod instituit perventurum, mentemque supplicem³ præbeat, et quibusdam magnis necessariisque præceptis obtemperans quadam vitæ actione perpurgat⁴, non eum esse aliter illa quæ pure vera sunt adepturum? Censes profecto. Quid ergo istis, quorum de genere te esse jam credo, qui facillime divina secreta ratione certa capere possunt, si hac via veniant, qua illi qui primitus credunt, numquid tandem oberit? Non arbitror. Sed tamen, ais, quid eos morari opus est? Quia etsi facto sibi nihil nocerent, nocerent tamen exemplo cæteris. Vix enim est qui de se tantum sentiat, quantum potest: sed qui minus, excitandus est; qui amplius, reprimentus; ut neque ille desperatione frangatur, neque iste præcipitetur audacia. Quod facile sit, si etiam ii qui valent volare, ne cui sint periculoso invitamento, paulisper cogantur incedere qua etiam cæteris tutum est. Illic est providentia veræ religionis; hoc iussum divinitus, hoc a beatis majoribus traditum, hoc ad nos usque servatum; hoc perturbare velle atque pervertere, nihil est aliud quam ad veram religionem sacrilegam viam querere. Quod qui faciunt, nec si eis concedatur quod volunt, possunt quo intendunt pervenire. Cujusmodi enim libet excellent ingenio, nisi Deus adsit, humi repunt⁵. Tunc autem adest, si societatis humanæ in Deum tendentibus cura sit. Quo gradu nihil firmiter in cælum reperiri potest. Ego quidem huic rationi non possum resistere; nam nihil sine cognitione esse credendum, qui possum dicere? cum et amicitia, nisi aliquid credatur quod certa ratione demonstrari non potest, omnino nulla sit, et sæpe dispensatoribus servis sine ulla culpa dominorum credatur. In religione vero quid iniquius fieri potest, quam ut Dei anti-tites nobis non fictum animum pollicentibus credant, nos eis præcipientibus nolimus credere? Postremo quæ potest esse via salubrior, quam idoneum primo fieri percipiendæ veritatis, adhibendo iis fidem, quæ ad præcolendum et ad præcurandum animam sunt divinitus constituta? aut si jam prorsus idoneus sis, circumire potius aliquantum qua tutissimum est ingredi, quam et tibi esse auctorem periculi, et cæteris temeritatis exemplum?

CAPUT XI.— 25. Credentes ab opinantium temeritate quomodo alieni. Intelligere, credere, opinari. Quare jam superest ut consideremus, quo pacto hi sequendi non sint, qui se pollicentur ratione ducturos. Nam quomodo sine culpa possimus sequi eos qui credere jubent, jam dictum est: ad hos autem sponsors rationis, non modo sine vituperatione, sed etiam cum aliqua laude se venire nonnulli putant: sed non ita est. Duæ enim personæ in religione sunt laudabiles: una eorum qui jam invenerunt, quos etiam beatissimos judicare necesse est; alia eorum

¹ In quatuor Mss., *simplicem*.

² Editi, *perpurgetur*. At Mss., *perpurgat*.

³ Veteres libri constant, *humo repunt*.

¹ In D, *possit*. Er. Lugd. Ven. Lov. secuti sumus. M.

² Apud Er. Lugd. Ven. Lov., *reddere*. M.

qui studiosissime et rectissime inquirunt. Primi ergo sunt jam ¹ in ipsa possessione, alteri in via, qua tamen certissime pervenitur (a). Tria sunt alia hominum genera, profecto improbanda ac detestanda. Unum est opinantium, id est, eorum qui se arbitrantur scire quod nesciunt. Alterum eorum qui sentiunt quidem se nescire, sed non ita quærunt, ut invenire possint. Tertium eorum qui neque se scire existimant, nec quærere volunt. Tria sunt item velut finitima sibi in animis hominum distinctione dignissima; intelligere, credere, opinari. Quæ si per se ipsa considerentur, primum semper sine vitio est; secundum, aliquando cum vitio; tertium, nunquam sine vitio ². Nam intelligere magna et honesta vel etiam divina, beatissimum est (b). Intelligere autem superflua, nihil nocet; sed fortasse discere nocuit, cum tempus necessariorum occuparent. Ipsa etiam noxia, non intelligere, sed facere aut pati, miserum est. Non enim si quis intelligat quomodo possit inimicus sine suo periculo occidi, intelligentia ipsa, ac non cupiditate reus est: quæ si absit, quid innocentius dici potest? Credere autem tunc est culpandum, cum vel de Deo indignum aliquid creditur, vel de homine facile creditur. In cæteris vero rebus si quis quid credit, si se id nescire intelligat, nulla culpa est. Credo enim sceleratissimos conjuratos virtute Ciceronis quondam interfectos: atqui id non solum nescio, sed etiam nullo pacto me scire posse, certo scio. Opinari autem, duas ob res turpissimum est: quod et discere non potest, qui sibi jam se scire persuasit, si modo illud disci potest; et per se ipsa temeritas non bene affecti animi signum est. Nam etiamsi hoc ipsum quod de Cicerone dixi, scire se quisquam arbitratur, quanquam nihil eum impediatur a discendo, quia res ipsa nulla scientia teneri potest: tamen quod non intelligit multum interesse, utrum aliquid mentis certa ratione teneatur ³, quod intelligere dicimus, an famæ vel litteris credendum posteris utiliter commendetur; profecto errat, neque quisquam error turpitudine caret. Quod intelligimus igitur, debemus rationi: quod credimus, auctoritati (c): quod opinamur, errori. Sed intelligens omnis etiam credit, credit omnis et qui opinatur: non omnis qui credit intelligit; nullus qui opinatur intelligit. Hæc ergo tria si ad illa quinque hominum genera, quæ paulo ante commemoravimus, referantur; id est, duo probanda quæ priora posuimus, et tria reliqua vitiosa: invenimus primum beatorum genus ipsi veritati credere; secundum autem studiosorum amatorumque veritatis, auctoritati. In quibus duorum ⁴ generibus laudabiliter creditur. In primo autem vitiosorum, id

¹ Sic Mss. At editi, sunt etiam.

² Editi, post, nunquam sine vitio, addunt: et hoc ad eandem beatitudinem referre debemus. In hac enim vita quantumcumque id sciatur, etc. Retractatio ipsa est subsequenti sententiæ huc a librariis translata.

³ Plerique Mss., menti certa ratione videatur.

⁴ Sic Mss. Editi vero, in quibus duobus.

(a) I Retract., cap. 14, n. 2.

(b) Ibid.

(c) Ibid. n. 3.

est, eorum qui opinantur se scire quod nesciant, est profecto vitiosa credulitas. Cætera duo improbanda genera nihil credunt, et illi qui verum quærunt cum desperatione inveniendi, et illi qui omnino non quærunt. Et hoc duntaxat in rebus ad aliquam pertinentibus disciplinam. Nam in alio vitæ actu, prorsus nescio quo pacto possit homo nihil credere. Quanquam in illis etiam qui se in agendo probabilia sequi dicunt, scire potius nihil posse, quam nihil credere, volunt videri. Quis enim quod probat non credit? aut quomodo est illud quod sequuntur, si non probatur, probabile? Quare duo genera possunt esse adversantium veritati: unum eorum qui scientiam tantum oppugnant, non fidem: alterum eorum qui utrumque condemnant; qui tamen utrum in rebus humanis inveniri possint, rursus ignoro. Hæc dicta sunt, ut intelligeremus nos retenta fide, illarum etiam rerum quas nondum comprehendimus, a temeritate opinantium vindicari. Nam qui dicunt nihil esse credendum nisi quod scimus, id unum cavent nomen opinionationis, quod fatendum est turpe ac miserimum: sed si diligenter considerent ¹ plurimum interesse, utrum se scire quis putet, an quod nescire se intelligit, credat aliqua auctoritate commotus; profecto erroris et inhumanitatis atque superbie crimen vitabit.

CAPUT XII. — 26. *Credere in multis quam necessariam ad humanam societatem. Tutissimum obtemperare sapientibus.* Quæro enim, si quod nescitur, credendum non est, quomodo serviant parentibus liberi, eosque mutua pietate diligant, quos parentes suos esse non credant. Non enim ratione ullo pacto sciri potest: sed interposita matris auctoritate de patre creditur; de ipsa vero matre plerumque nec matri, sed obstetricibus, nutricibus, famulis. Nam cui furari filius potest, aliusque supponi, nonne potest decepta decipere? Credimus tamen, et sine ulla dubitatione credimus, quod scire non posse confitemur. Quis enim non videat pietatem, nisi ita sit, sanctissimum generis humani vinculum, superbiissimo scelere violari? Nam quis vel insanus eum culpandum putet, qui eis officia debita impenderit quos parentes esse crediderit, etiamsi non essent? Quis contra non exterminandum judicaverit, qui veros fortasse parentes minime dilexerit, dum ne falsos diligit metuit? Multa possunt afferri, quibus ostendatur nihil omnino humanæ societatis incolume remanere, si nihil credere statuerimus, quod non possumus tenere perceptum.

27. Sed nunc accipe, quod jam facilius me tibi persuasurum esse confido. Cum de religione, id est, cum de colendo atque intelligendo Deo agitur, ii minus sequendi sunt, qui nos credere vetant, rationem promptissime pollicentes. Nam nemini dubium est, omnes homines aut stultos, aut sapientes esse (a). Nunc autem sapientes voco, non cordatos et ingeniosos homines; sed eos quibus inest, quanta inesse homini potest, ipsius hominis Deique firmissime percepta cognitio, atque huic cognitioni vita moresque

¹ sola editio Lov., sed si quis consideret.

(a) I Retract., cap. 14, n. 4.

congruentes : cæteros autem , cujusque modi artibus inertiisque affecti sint , quolibet victu probandi sive improbandi , stultorum in numero deputaverim . Quæ cum ita sint , quis mediocriter intelligens non plane viderit , stultis utilius atque salubrius esse præceptis obtemperare sapientium , quam suo judicio vitam degere ? Nam omne factum , si recte factum non est , peccatum est : nec recte factum esse ullo modo potest , quod non a recta ratione profisciscitur . Porro recta ratio est ipsa virtus . Cui autem hominum virtus , nisi sapientis animo præsto est ? Solas igitur sapiens non peccat . Stultus ergo omnis peccat , nisi in iis factis in quibus sapienti obtemperaverit : a recta enim ratione talia facta profisciscuntur , nec , ut ita dicam , dominus sui facti stultus existimandus est , cum est tanquam instrumentum ministeriumque sapientis . Quare , si omnibus hominibus non peccare quam peccare melius est ; melius profecto stulti omnes viverent , si servi possent esse sapientium . Atque hoc si in rebus minoribus ut in mercando vel colendo agro , in uxore ducenda , in suscipiendis educandisque liberis , in ipsa denique re familiari administranda expedire nemo ambigit , multo magis in religione . Nam et res humane promptiores ad dignoscendum sunt , quam divinæ ; et in quibuscumque sanctoribus et præstantioribus , quo majus eis obsequium cultumque debemus , eo sceleratius periculosiusque peccatur . Nihil igitur nobis restare amodo vides ¹ , quamdiu stulti sumus , si nobis vita optima et religiosa cordi est , nisi ut quæramus sapientes , quibus obtemperando dominationem stultitiæ neque ita multum sentire , dum inest nobis , et evadere aliquando possimus .

CAPUT XIII. — 28. *Qui sapientia caret , non quærit sapientem , nisi esse credat . Ita et religio non quæritur , nisi esse credatur .* Hic rursus oritur difficillima quæstio . Quoniam enim modo stulti sapientem invenire poterimus , cum hoc nomen , tametsi nemo fere audeat palam , plerique tamen ex obliquo sibi vindicant ; cum de rebus ipsis , quarum cognitione constat sapientia , ita inter se dissentiant , ut aut nullum eorum , aut certum unum ² necesse sit esse sapientem ? Sed quinam iste sit , cum ab stulto requiratur , quo pacto queat dignosci plane atque percipi , omnino non video . Neque enim signis quibuslibet cognoscere aliquid potest , nisi illud ipsum , cuius ea signa sunt , noverit . Atqui sapientiam stultus ignorat . Non enim ut aurum et argentum ; cæteraque id genus , et cognoscere cum videas , et non habere concessum est , ita sapientiam mentis ejus oculo , qui ea caret , videri fas est . Sensu enim corporis quæcumque attingimus , forinsecus nobis offerantur : et ideo licet quoque res alienas oculis cernere , cum earum vel ejus generis nos nihil habeamus . Quod autem intellectu capitur , intus apud animum est : nec id habere quidquam est aliud , quam videre . Caret autem stultus sapientia : non igitur novit sapientiam . Non enim oculis eam posset

videre : non autem potest videre et non habere , neque habere ac stultus esse . Nescit hanc igitur , et dum nescit , in alio loco cognoscere non potest . Non potest , quamdiu stultus est , quisquam certissima cognitione invenire sapientem , cui obtemperando tanto stultitia malo liberetur .

20. Huic igitur tam immani difficultati , quoniam de religione quærimus , Deus solus mederi potest : quem nisi et esse et humanis mentibus opitulari credimus , nec quærere quidem ipsam veram religionem debemus . Quid enim tandem tanto molimine investigare cupimus ? Quid optamus attingere ? Quo pervenire desideramus ? Eone quod esse aut ad nos pertinere non credimus ? Nihil est tali mente perversius . Tunc cum beneficium a me petere non auderis , aut certe impudenter auderis , inventionem religionis postulatum venis , cum Deum neque esse , neque si sit , curare nos putes ? Quid , si tanta res est , quæ nisi sedulo atque omnibus viribus quæsitæ nequeat reperiri ? Quid , si ipsa difficillima inventio , ad capiendum quod inventum erit , mentem quærentis exercet ? Quid enim oculis nostris hac luce jucundius et familiarius ? Quam tamen perpeccati atque tolerare post diuturnas tenebras nequeunt . Quid exhausto ægrotatione corpori accomodatus quam cibus et potio ? Videmus tamen convalescentes refrenari atque cohiberi , ne saturitati valentium committere sese audeant , cibusque ipsis agere , ut ad illum morbum , qui eos repudiabat , revertantur . De convalescentibus loquor : quid , ipsos ægrotantes nonne urgemus ut aliquid sumant ? In quo profecto nobis cum tanta molestia non obtemperarent , si se illum morbum evasuros esse non crederent . Quando ergo tu te operosissimæ ac laboriosissimæ inquisitioni dabis ? Quando tantam , quanta ipsa res digna est , curam negotiumque tibi audebis imponere , cum id quod quæris , esse non credas ? Recte igitur catholicæ disciplinæ majestate institutum est , ut accedentibus ad religionem fides persuadeatur ante omnia .

CAPUT XIV. — 30. *Si nihil credendum est , nec ipsa esse religio credetur . Christo credendum esse docent omnes etiam hæretici . Christus ipse maxime exegit fidem .* Itaque ille hæreticus (siquidem de his nobis sermo est , qui se christianos dici volunt) quam mihi rationem afferat , quæso te ? Quid est unde a credendo , veluti a temeritate revocet ? Si nihil me credere jubet ; hanc ipsam veram religionem ullam in rebus humanis esse non crelo : quam cum esse non credo , non quæro . At ille , ut opinor , quærenti monstraturus est : ita enim scriptum est , *Quærens inveniet (Matth. vii , 8)* . Ad eum igitur , qui me vetat credere , non venirem , nisi aliquid crederem . Estne ulla major dementia , quam ut ei sola , quæ nulla scientia subnixæ est , fide displiceam , quæ ad cum ipsum me sola perduxit ?

31. Quid , quod omnes hæretici Christo nos credere hortantur ? Possuntne magis sibi adversari ? In quo dupliciter urgendi sunt . Primum quærendum ab his , ubi sit ratio quam pollicebantur , ubi objurgatio

¹ Omnes Mss. , *admodum vides* ; sive quod idem est , *admodum vides* .

² Fr. et plures Mss. , *aut certe unum* .

temeritatis, ubi præsumptio scientiæ. Si enim turpe est sine ratione cuiquam credere, quid exspectas, quid satagis, ut alicui sine ratione credam, quo facilius tua ratione duci possim? An firmum aliquid superædificabit ratio tua fundamento temeritatis? Secundum illos loquor, quibus credendo displicemus. Nam ego credero ante rationem, cum percipiendæ rationi non sis idoneus, et ipsa fide animum excolere excipiendis seminibus veritatis, non solum saluberrimum iudico, sed tale omnino, sine quo ægris animis salus redire non possit. Quod illis cum deridendum et plenum temeritatis videtur, profecto ut Christo credamus, agunt impudenter. Deinde fateor me jam Christo credidisse, et in animum induxisse id esse verum quod ille dixerit, etiamsi nulla ratione fulciatur: hoc, hæretice, principio me docturus es? Sine paululum mecum ipse considerem (quoniam Christum ipsum, quomodo apparere hominibus voluit, qui istis etiam vulgaribus oculis visus esse prædicatur, ego non vidi) quibus de illo crediderim, ut ad te jam tali fide præstructus accedam. Nullis me video credidisse, nisi populorum atque gentium confirmatæ opinioni ac famæ admodum celeberrimæ: hos autem populos Ecclesiæ catholicæ mysteria usquequaque occupasse. Cur non igitur apud eos potissimum diligentissime requiram, quid Christus præceperit, quorum auctoritate commotus, Christum aliquid utile præcepisse jam credidi? Tunc mihi melius expositurus es quid illa dixerit, quem fuisse aut esse non putarem, si abs te mihi hoc commendaretur esse credendum? hoc ergo credidi, ut dixi, famæ, celebritate, consensione, vetustate roboratæ. Vos autem et tam pauci, et tam turbulenti, et tam novi, nemini dubium est, quam nihil dignum auctoritate præferatis. Quæ igitur ista tanta dementia est? Illis crede, Christo esse credendum; et a nobis discere quid dixerit. Cur, obsecro te? Nam si illi descerent, nec tu me quidquam docere possent, multo facilius mihi persuaderem, Christo non esse credendum, quam de illo quidquam, nisi ab his per quos ei credidisset, discendum. O ingentem confidentiam, vel potius ineptiam! Ego te doceo quid Christus præceperit, cui credis. Quid, si non ei crederem? num aliquid de illo me docere posses? Sed oportet, inquit, ut credas. Num vobis cum commendantibus? Non, inquit: nam nos illos qui ei credunt ratione ducimus. Cur igitur illi credam? Quia fama fundata est. Utrum per vos, an per alios? Per alios, inquit. Illis ergo credam, ut te me doceas? Deberem fortasse, nisi me hoc illi precipue monerent, ut omnino ad te non accederem: dicunt enim perniciosas vos habere doctrinas. Respondetis: Mentiantur. Quomodo igitur eis de Christo credam, quem non viderunt; de te non credam, quem nolunt videre? Scriptis, ait, crede. At scriptura omnis, si nova et inaudita proferatur, vel commen-

detur a paucis, nulla confirmante ratione, non ei, sed illis qui eam proferunt, creditur. Quamobrem scripturas istas si vos proferatis, tam pauci et incogniti, non libet credere. Simul etiam contra promissum facitis, fidem imperando, quam reddendo rationem. Rursus me ad multitudinem famamque revocabis. Cohibe tandem pertinaciam, et nescio quam indomitam propagandi nominis libidinem: et mone potius ut hujus multitudinis primates quæram, et quæram diligentissime ac laboriosissime, ut ab his potius de his litteris aliquid discam, qui si non essent, discendum omnino esse nescirem. Tu vero in latebras tuas redi, nec quidquam insidiare, sub nomine veritatis, quam conaris eis adimere, quibus auctoritatem ipse concedis.

32. Si autem Christo etiam credendum negant, nisi indubitata ratio reddita fuerit, christiani non sunt. Nam id adversus nos pagani quidam dicunt, stulte quidem, sed non sibi adversi, nec repugnantes. Hos vero quis ferat ad Christum ac pertinere profiteri, qui nisi apertissimam rationem stultis de Deo protulerint, nihil credendum esse contendunt? At ipsum videmus quantum illa, cui et ipsi credunt, docet historia, nihil prius, neque fortius, quam credi sibi voluisse: cum illi nondam essent idonei, cum quibus ei res esset, ad divina percipienda secreta. Quid enim aliud agunt tanta et tam multa miracula, ipso etiam dicente illa fieri non ob aliud, nisi ut sibi crederetur? Fide ille stultos ducebat, vos ratione ducitis. Clamabat ille ut crederetur, vos reclamatis. Laudabat credentes ille, vos objurgatis. Nisi vero aut in vinum aquam converteret (*Joan. xi, 7-8*), ut alia omittam, si nihil tale scientem, sed docentem homines sequi possent: aut nihil pendenda vox illa est, *Credite Deo, et mihi credite* (*Id. xiv, 1*); aut temeritatis ille culpandus est, qui cum in domum suam venire noluit, solo ejus imperio pueri sui morbum credens esse cessurum (*Matth. vii, 8*). Ergo ille afferens medicinam quæ corruptissimos itores sanatura esset, miraculis conciliavit auctoritatem, auctoritate meruit fidem, fide contraxit multitudinem, multitudine obtinuit vetustatem, vetustate roboravit religionem: quam non solum hæreticorum ineptissima novitas fraudibus agens, sed nec gentium quidem veterinosus error violenter adversans, aliqua ex parte convelleret.

CAPUT XV. — 33. *Sapientia Dei incarnata, via ad religionem commodissima.* Quamobrem, tametsi docere non valeo, monere tamen non desino, ut quoniam multi se sapientes videri volunt, neque utram sint stulti, dignoscere facile est; omni intentione, votisque omnibus, gemitibus denique, vel etiam, si fieri potest, fletibus Deum deprecere, ut te ab erroris malo liberet, si tibi beata vita cordi est. Quod facilius fiet, si præceptis ejus, quæ tanta Ecclesiæ catholicæ auctoritate firmata esse voluit, libens obtempes. Cum enim sapiens sit Deo ita mente conjunctus, ut nihil interponatur quod separat; Deus enim

¹ veteres libri, *ceant*.

¹ Plures Mss., *ducturus es*.

² V. aliam quatuor et nonnulli e Gallianis Mss., *non esse credendum*.

³ In Mss., *roborata*.

⁴ Plures Mss., *quin*.

est veritas; nec ullo pacto sapiens quisquam est, si non veritatem mente contingat: negare non possumus inter stultitiam hominis et sincerissimam Dei veritatem medium quiddam interpositam esse hominis sapientiam. Sapiens enim, quantum datum est, imitatur Deum; homini autem stolto, ad imitandum salubriter, nihil est homine sapiente propinquius: nem quoniam, ut dictum est, intelligere ratione non facile est, oportebat quædam miracula ipsis oculis adnotari, quibus utuntur stulti multo quam mente commodius, ut commotorum auctoritate hominum prius vita moresque purgarentur, et ita rationi accipiendæ habiles fierent. Cum igitur et homo esset imitandus, et non in homine spes ponenda; quid potuit indulgentius et liberalius divinitus fieri, quam ut ipsa Dei sincera, æterna, incommutabilisque Sapientia, cui nos hæere oportet, suscipere hominem dignaretur? Qui non modo illa faceret, quibus ad sequendum Deum invitaremur; sed etiam illa pateretur, quibus a sequendo Deo deterrebamur. Nam cum adipsi certissimum ac summum bonum nemo possit, nisi id plene perfecteque dilexerit; quod nullo pacto fiet, quamdiu mala corporis atque fortuita formidantur: ille nascendo mirabiliter et operando conciliavit charitatem; moriendo autem et resurgendo exclusit timorem. Jam vero talem se in cæteris rebus omnibus præbuit, quas persequi longum est, ut et divina clementia quo porrigi, et humana infirmitas quo possit evehi sentiremus.

CAPUT XVI. — 34. *Auctoritas divinitus constituta, quæ partim miraculis, partim sequentium multitudine movet ad fidem.* Hæc est, crede, saluberrima auctoritas, hæc prius mentis nostræ a terrena inhabitatione suspensio, hæc in Deum verum ab hujus mundi amore conversio. Sola est auctoritas, quæ commovet stultos ut ad sapientiam festinent¹. Quamdiu intelligere sincera non possumus, auctoritate quidem decipi miserum est: sed certe miserius non moveri. Si enim Dei providentia non presidet rebus humanis, nihil est de religione satagendum. Sin vero et species rerum omnium, quam profecto ex aliquo verissimæ pulchritudinis fonte manare credendum est, et interior nescio quæ conscientia² Deum quærendum Deoque serviendum meliores quosque animos quasi publice privatimque hortatur; non est desperandum ab eodem ipso Deo auctoritatem aliquam constitutam, quæ velut gradu certo innitentes, attollamur in Deum. Hæc autem, seposita ratione, quam sinceram intelligere, ut sæpe diximus, difficillimum stultis est, duplenter nos movet; partim miraculis, partim sequentium multitudine. Nihil horum est necessarium sapienti; quis negat? Sed id nunc agitur, ut sapientes esse possimus, id est, inhæere veritati: quod profecto sordidus animus non potest. Sunt autem sordes animi, ut brevi explicem, amor quarumlibet rerum, præter animum et Deum: a quibus sordibus quanto est quis purgatior, tanto verum facilius intuetur.

¹ Merique Mss., *festinetur*. Quidam, *festinantur*.

² Sic Mss. At editi, *et interiori nescio qua conscientia*.

Verum igitur videre velle, ut animum purges, cum ideo purgetur ut videas, perversum certe atque præposterum est. Homini ergo non valenti verum intueri, ut ad id fiat idoneus, purgarique se sinat, auctoritas præsto est: quam, ut paulo ante dixi, partim miraculis, partim multitudine valere nemo ambigit. Miraculum voco, quidquid arduum aut insolitum supra spem vel facultatem mirantis apparet. In quo genere nihil est populis aptius et omnino stultis hominibus, quam id quod sensibus admovetur. Sed rursus hæc in duo dividuntur: quædam enim sunt quæ solam faciunt admirationem; quædam vero magnam etiam gratiam benevolentiamque conciliant. Nam si quis volentem hominem cernat, cum ea res nihil spectatori afferat commodi præter ipsum spectaculum, miratur tantummodo. Si quis autem gravi et desperato morbo affectus, mox ut jussum fuerit convalescat, admirationem sanitatis suæ, sanantis etiam charitate superabit. Talia facta sunt illo tempore quo Deus in vero homine, quantum sat erat, hominibus apparebat. Sanati languidi, mundati leprosi; incessus claudis, cæcis visus, surdis auditus est redditus. Homines illius temporis aquam in vinum conversam, saturata quinque millia quinque panibus, transita pedibus maria, mortuos resurgentes viderunt: ita quædam corpori manifestiore beneficio, quædam vero menti occultiore signo, et omnia hominibus majestatis testimonio consuebant: sic in se tunc animas errantes mortalium divina commovebat auctoritas. Cur, inquis, ista modo non fiunt? Quia non moverent, nisi mira essent: at si solita essent, mira non essent (a). Nam dici et noctis vices, et constantissimum ordinem rerum cælestium, annorum quadrifariam conversionem, decedentes redeuntesque frondes arboribus, infinitam vim seminum, pulchritudinem lucis, colorum, sonorum, odorum, saporumque varietates, da qui primum videat atque sentiat, cum quo tamen loqui possimus; hebescit obruiturque miraculis: nos vero hæc omnia, non cognoscendi facilitate; quid ea causa horum obscurius? sed certe sentiendi assiduitate contemnimus. Facta sunt igitur illa opportunissime, ut his multitudine credentium congregata atque propagata, in ipsos mores utilis converteretur auctoritas.

CAPUT XVII. — 35. *Mores boni populis quam utiliter auctoritate persuasi. Ecclesie catholice auctoritas.* Mores autem quilibet tantum valent ad obtinendas hominum mentes, ut etiam quæ in his prava sunt, quod fere superantibus libidinibus evenit, improbare citius et detestari, quam deserere aut mutare possimus. Parumne consultum rebus humanis arbitraris, quod nihil terrenum, nihil igneum, nihil denique quod corporis sensus attingit, pro Deo colendum esse, ad quem solo intellectu ambiendam est, non pauci doctissimi disputant, sed imperitum etiam vulgus marium feminarumque in tam multis diversisque gentibus et credit et prædicat? quod continen-

(a) I retract., cap. 14, n. 5.

tia usque ad tenuissimum victum panis et aquæ, et non quotidiana solum, sed etiam per contextos plures dies perpetua jejunia; quod castitas usque ad conjugii prolisque contemptum, quod patientia usque ad cruceas flammæque neglectas, quod liberalitas usque ad patrimonia distributa pauperibus, quod denique totius hujus mundi aspernatio usque ad desiderium mortis intenditur? Pauci hæc faciunt, pauciores bene prudenterque faciunt: sed populi probant, populi audiunt, populi favent, diligunt postremo populi: populi suam imbecillitatem, quod ista non possunt, nec sine propectu mentis in Deum, nec sine quibusdam scintillis virtutis, accusant. Hoc factum est divina providentia per prophetarum vaticinia, per humanitatem doctrinamque Christi, per Apostolorum itinera, per martyrum contumelias, cruceas, sanguinem, mortes, per sanctorum prædicabilem vitam, atque in his universis digna rebus tantis atque virtutibus pro temporum opportunitate miracula. Cum igitur tantum auxilium Dei, tantum profectum fructumque videamus, dubitabimus nos ejus Ecclesiæ condere gremio, quæ usque ad confessionem generis humani ab apostolica Sede per successiones episcoporum, frustra hæreticis circumlatrantibus, et partim plebis ipsius judicio, partim conciliorum gravitate, partim etiam miraculorum maiestate damnatis, culmen auctoritatis obtinuit? Cui nolle primas dare, vel summæ profecto impietatis est, vel præcipitis arrogantia. Nam si nulla certa ad sapientiam salutemque animis via est, nisi cum eos rationi præcolit fides; quid est aliud ingratum esse opi atque auxilio divino, quam tanto labore prædictæ auctoritati velle resistere? Et si unaquæque disciplina, quanquam vilis et facilis, ut percipi possit, doctorem aut magistrum requirit; quid temerariæ superbiæ plenius, quam divinorum sacramentorum libros, et ab interpretibus suis nolle cognoscere, et incognitos velle damnare?

CAPUT XVIII. — 56. *Conclusio per exhortationem.* *Persica fabella.* Quamobrem, si quid te vel ratio, vel oratio nostra commovit, et si veram, ut credo, eorum tui geris; velim me audias, et bonis præceptoribus catholicæ Christianitatis te pia fide, alacri spe, simplici charitate committas: Deumque ipsum, cujus unius et bonitate facti sumus, et justitia penas limum, et clementia liberamur, orare non cesses. Ita tibi neque præcepta et disputationes doctissimorum hominum et vere christianorum, neque libri, neque serenæ ipsæ cogitationes defuerint quibus facile quod quæris invenias. Nam istos verbosos et miseros (quid enim aliud mitius dixerim?) penitus desce: qui dum nimis quæriunt unde sit malum, nihil reperiunt nisi malum. In qua quæstione sæpe auditores erigunt ad

¹ Editio Er. cum aliquot Mss., *damnantis columen auctoritatis obtinuit.*

² Forte, *robore.*

quærendum: sed ea docent excitatos, ut vel dormire semper satius sit, quam illo modo evigilare. De lethargicis enim phreneticos faciunt: inter quos morbos, cum sit uterque plerumque mortiferus, hoc tamen interest, quod lethargici sine aliena vexatione moriuntur; phreneticus autem multis sanis¹, et eis potissimum qui volunt subvenire, metuendus est. Nam neque Deus mali auctor est, nec unquam eum quidquam fecisse pœnituit, nec ullius commotionis animi tempestate turbatur, nec terræ particula regnum ejus est, nulla flagitia vel scelera probat aut imperat, nunquam mentitur. Hæc enim atque hujusmodi nos movebant, cum ea magnis² invectionibus quærent, et hanc esse Veteris Testamenti disciplinam insimularent: quod omnino falsissimum est. Itaque illos recte reprehendere ista concedo. Quid ergo didici? Quid putas, nisi cum ista reprehenduntur, disciplinam catholicam non reprehendi? Ita quod apud eos verum didiceram, teneo: quod falsum putaveram, respuo. Sed et alia multa me docuit Ecclesiæ catholica, quod illi homines exsangues corporibus, sed crassi mentibus, aspirare non possunt: Deum scilicet non esse corporeum, nullam ejus partem corporeis oculis posse sentiri, nihil de substantia ejus atque natura ullo modo esse violabile aut commutabile, aut compositum³, aut fictum; quæ si mihi concedis (non enim aliter de Deo sentiendum est), omnia illorum machinamenta subversa sunt. Illud vero quomodo sit, ut nec Deus malum genuerit aut fecerit, nec ulla sit fueritve unquam natura atque substantia, quam non Deus aut genuerit aut fecerit, et tamen a malo nos liberet; tam necessariis rationibus approbatur, ut dubitari omnino non possit: præsertim tibi, atque talibus; si tamen bono ingenio pietas et pax quædam mentis accedat, sine qua de tantis rebus nihil prorsus intelligi potest. Et hic non fama de fumo est, et nescio qua fabella Persica, cui satis est aurem accommodare, et animum non subtilem, sed plane puerilem. Longe omnino, longe se aliter, non ut Manichæi desipiunt, veritas habet. Sed quoniam iste sermo noster multo processit longius quam putabam, hic finem libro faciamus: in quo meminere volo, nondum me Manichæos cœpisse refellere, et illas nugas nondum invasisse; neque de ipsa Catholica magnum aliquid aperuisse; sed voluissio tantummodo cruce tibi, si possem, falsam opinionem de veris Christianis inaltiose aut imperite nobis insinuatam, et erigere ad magna quædam et divina discenda. Quare hoc volumen ita sese habeat: placatiore autem animo tuo facto, ero fortasse in cæteris promptior (a).

¹ Lov., *multis et eis potissimum*, omisso, *sanis*; pro quo Er., *sanis*. Corrupte.

² Editi, *magis*. At Mss., *magis*.

³ In Mss., *composititium*.

(a) I Retract., cap. 14, n. 6.

